

Nyiri Pál

Migráció, nacionalizmus, kozmopolitizmus

A 19. sz. második felében vált uralkodóvá az a felfogás, hogy nemzet, terület es államiság egysége a társadalom szervezésének természetes és optimális formája. Ebből egyfelől az következett, hogy ahol ez az egység nem adott, ott törekedni kell rá, másfelől az, hogy a szerveződő modern társadalom- és történettudomány vizsgálati egysége is a nemzetállam lett. Ezáltal a szociológiai és történeti kutatások a társadalmat stacionáriusnak láttatták. A migráció, amely pedig az emberi történelemnek mindig is szerves része volt, kívül maradt vizsgálódásaikon, és valamivel később már mint kivételes, magyarázatot igénylő jelenség jelent meg néhány arra szakosodó kutató munkáiban. Annak ellenére, hogy éppen ebben, az I. világháborúval lezáruló korszakban zajlott le az újkori történelem néhány legnagyobb vándorlása: Európából Észak-Amerikába, Kínából Délkelet-Ázsiába és Oroszország európai részéből, illetve Kína belső tartományaiból a szibéria-mandzsúriai térségbe egyaránt kb. 50 millió ember költözött át.

A nemzetállami-nacionalista ideál szerint a kivándorlás nemkívánatos, sőt tragikus, árulással vagy önmeghasonlással felérő esemény volt. „Szívet cseréljen, aki hazát cserél”, írta Tompa Mihály az elbukott szabadságharc után „kibujdosott” barátjának szóló versben. Akik „idegenbe szakadtak”, azoknak nemcsak szülőföldjük kellett hogy hiányozzon, hanem nemzetük is, amelynek idegenben is tagjai maradtak. Az anyanemzetnek kötelessége volt anyagi és lelki jólétükkel törődni, nekik pedig kötelességük volt annak ügyét segíteni. A kivándorló hukcsiákból a nacionalista mozgalmak és a hozzájuk kapcsolódó nemzeti nyelvű oktatás révén a kínai, a kivándorló gudzsarátiaiból az indiai, a kivándorló szicíliaiakból az olasz, a kivándorló liptóiakból a szlovák diaszpóra tagjai lettek. A már létező nemzetállamok kormányai konzuli hivatalokat létesítettek, a még nem létezők szabadságharcosai – az indiaiak,

a kínaiak, az írek – agitátorokat, az egyházak, például az olasz és az ír katolikusok, pedig papokat küldtek ki a diaszpórába. Ekkor működött Hawaii és Kaliforniában Szun Jat-szen, a kínai, és Dél-Afrikában Mohandas Gandhi, az indiai állam későbbi atyja. Természetesen az eredeti, azaz a zsidó diaszpóra is ekkor lett azzá politikai értelemben, ekkor gondoltak hozzá anyanemzetet és -államot.

A gyarmati adminisztrációk szempontjából a bevándorlók idegenek maradtak, az észak-amerikai és ausztrál társadalmakban a fehér bevándorlóktól lassú asszimilációt vártak el (ellentétben az asszimilálhatatlannak tartott sárgákkal és feketékkel, akiket legszívesebben be sem engedtek), de az anyaországgal ápolt szoros kulturális, sőt politikai kapcsolatokat – ahogy Nina Glick Schillerék kifejezésével ma mondanánk: a transznacionalitást – sokáig normálisnak tekintették. A modern szociológia 1918-ban megjelent klasszikusa, William Thomas és Florian Znaniecki: *A lengyel paraszt Lengyelországban és Amerikában* még módszertanilag és megközelítésében is adottnak vette, hogy a migránsok életének tanulmányozásához az óhazai társadalmi kapcsolatok is hozzátartoznak. Csak az I. világháború idején vált a kétlakiság, különösen a rendkívül aktív amerikai német patrióta egyesületek tevékenysége nemkívánatossá, és csak ekkor szólította föl tagjaikat Rooseveltnél arra, hogy adják tanújelét az Egyesült Államok iránti kizárólagos lojalitásuknak.

Ekkor azonban amúgy is véget ért a globális mobilitás korábbi korszaka, az a korszak, amelyben tehát a területi és vérségi nacionalizmusok, különösen a megmaradt birodalmi államokban, bizonyos fokig még egymás mellett léteztek, és bennük a diaszpórák fontos szerepet játszottak. A következő nyolcvan, viszonylag csekélyebb nemzetközi vándorlással jellemzett évet tekinthetjük a területi nemzetállam fénykorának. A korszak az ideális esetben homogenitáshoz vezető nemzeti önrendelkezés wilsoni elveinek kihirdetésével kezdődött, amelyek folyamányaként végbement minden idők egyik legnagyobb etnikai tisztogatása, egyúttal a világtörténelem egyik legnagyobb migrációs eseménye, a török–görög lakosságcsere. A bevándorlók lojalítására immár a befogadó nemzetállam tartott kizárólagosan számot. A II. világháborút követő dekolonizáció után ez az újonnan létrejött államokra is vonatkozott. A migránsoknak rendszerint állampolgárrá kellett válniuk, és ha lojalitásukkal szemben kétely merült

föl, az egzisztenciájukkal vagy az életükkel fizethettek, mint az indiaiak Ugandában vagy a kínaiak Indonéziában.

Migráció és hibriditás

A szovjet rendszerű államszocializmus vége ténylegesen is, de az emberek képzeletében még inkább összefonódott a globális mobilitás újbóli megerősödésével. Az ún. szocialista országok minden korábbi rendszerénél inkább korlátozták az emberek mozgását a határokon át. A vasfüggöny – mint ma már tudjuk, ideiglenes – lebontása nemcsak jelképezte, de sokak számára valóban egyszerre jelentette is a politikai-ideológiai egyeduralmak, a befelé forduló államnacionalizmusok és a lezárt határok végét. Az 1980-as évek végén a társadalomkutatók érdeklődése azért fordult a migráció és a diaszpórák felé, mert a nemzetállamok utáni, szabadabb identitásválasztás alapján szerveződő globális társadalom kozmopolita előhírnökeit látták bennük. A kilencvenes években sorra jelentek meg a kozmopolitizmust, a hibriditást, a kreolizációt elméleti igénnyel, a globális társadalom meghatározó jellemzőiként leíró művek: Homi Bhabha *The Location of Culture*-je (1994), Ulf Hannerz *Cultural Complexity*-je (1992), James Clifford *Routes*-ja (1997), Arjun Appadurai *Modernity at Large*-ja (1996), illetve Daniel és Jonathan Boyarin *Diasporája*. E munkák fontos referenciapontja a migráció és a diaszpóra, de szerzőiket nem annyira azok empirikus tanulmányozása, mint inkább annak módszertani és, ha úgy tetszik, ideológiai lehetőségei inspirálták.

Nemcsak a társadalomkutatás, hanem a politika is kivételesen pozitívan fordult ez idő tájt a migrációhoz. A liberális demokráciák közvéleménye nagyrészt azért rokonszenvezett a vasfüggöny mögül érkező migránsokkal, mert feltételezték, hogy azok az önkényuralom és/vagy nemzeti elnyomás elől menekülnek a liberális társadalmak toleranciája felé, és kisebbségi helyzetükből adódóan érzékenyek a politikai és kulturális pluralizmus és az emberi jogok iránt. Az 1990-es évek elején, amikor az első kínaiak megjelentek Magyarországon, voltak olyan liberális politikusok és 1956-os veteránok, akik úgy vélték, a kommunizmus üldözötteivel állnak szemben, akiknek szolidaritással tartoznak.

Migráció és nacionalizmus

Csakhamar világossá vált azonban, hogy a diaszpórák azonosítása a kozmopolitizmussal, valamiféle hibrid identitással alaptalan, legalábbis általánosságban. A jugoszláv utódállamok háborúiban kitüntetett szerepük volt a nemritkán éppen azok hatására nemzeti öntudatra ébredő, Észak-Amerikában és Nyugat-Európában élő horvát, szerb és albán migránsoknak, illetve már ott fölnőtt gyermekeiknek, Benedict Anderson kifejezésével a „távnacionalizmusnak”. Az 1989-es demokráciamezsgát leverő, ezért szankciókkal sújtott és legitimációs krízist átélő kínai kormány egyfelől liberalizálta a kiutazás feltételeit, másfelől, részint a nyugati befektetések kiesésének pótlása, részint nemzeti elkötelezettségének bizonyítása érdekében, diaszpórapolitikai fordulatot hajtott végre. Az ötvenes évek közepétől a Kínai Kommunista Párt, amelynek pedig a délkelet-ázsiai kínai diaszpórában jelentős szimpatizánsi bázisa volt, a befogadó társadalmakba való asszimilálódást javasolta azoknak a kínaiaknak, akik nem kívántak visszatérni az anyaországba, azokra viszont, akik ez utóbbit választották, nagyrészt burzsoá osztálybesorolás és üldöztetés várt. A kilencvenes évek elején azonban a párt népfrontosztálya újból fölkarolta a külföldön élő kínaiakat, delegációkat küldött hozzájuk, látogatásra hívta őket, tanújelét adva annak, hogy ismét a nemzet részeinek tekintik őket – eleinte csak azokat, akik megőrizték kínai állampolgárságukat, majd egyre inkább azokat is, akik már vagy mindig is külföldi állampolgárok voltak. A két-éves évekre a kínai diaszpóra lényeges elemévé vált annak az új, illetve rekonstruált nacionalista narratívának, amelyben a kínaiakat mint a mítikus – de ma már állami szinten is tisztelt – Sárga Császár leszármazottai, vérségi kötelék fűzi egymáshoz. Ez a narratíva persze nem egyeztethető össze azzal a másik, továbbra is érvényben lévő konstrukcióval, amely szerint a kínai nemzetet 56 egyenrangú nemzetiség alkotja, és a közösen lakott ország határai definiálják területileg.

Az állam ma mindenesetre mindkét narratívát egyszerre használja, és ebben nincs egyedül. Az orosz, görög, horvát, török, indiai, magyar, karibi nemzetfelfogás a kilencvenes évek óta hasonlóképpen alakult, azaz a területi nemzetállam kizárólagos szuverenitása ténylegesen átadta a helyét a területi (és esetlegesen többnemzetiségű), illetve a területfeletti és etnikai-vérségi

alapú nemzet dualitásának. A deterritorializált nemzetállam (megint Nina Glick Schillerék kifejezése) ugyan talán csak Magyarországon lelt alaptörvényi szintű kifejezésre, de a külhoni nemzettársak hazai politikai struktúrákba történő integrálásának különböző formái eléggé elterjedtek. A diaszpórák liberális romantizálása után tehát ismét azok nacionalista kooptációja folyik. A diaszpórában ugyan még mindig könnyebb kiszabadulni a nemzetállami identitás diktátumából, valamiféle hibrid vagy kozmopolita, esetleg nemzetfeletti vallásos identitást deklarálni, de az ehhez rendelkezésre álló nyilvános tér sok esetben szűkül, ahelyett, hogy tágulna. A nemzeti identitás Pekingben, Ankarában vagy Budapesten artikulált változatai pedig a határon túl is egyre dominánsabbak lesznek. Ezzel párhuzamosan pedig ismét erősödik az a felfogás is, amely a bevándorlókat asszimilálhatatlan, illetve a befogadó társadalom kultúrájára vagy társadalmi összetartására veszélyes idegen testekként kezeli. E nézeteket ezúttal egyes liberális gondolkodók is magukénak vallják, erősítve a kultúrák homogenitására és koherens voltára, illetve a nemzet–állam–terület természetes összetartozására vonatkozó nacionalista téziseket.

Ők egyébként úgy érvelnek, hogy egy szerintük kevésbé kozmopolita kulturális közegből tömegesen érkező migránsok elkerülhetetlenül erodálni fogják az őket befogadó liberális társadalom értékeit, amelyek sajátosan európaiak, és éppen mint ilyenek alapvetően kozmopoliták, és amelyek ekképp lehetővé tették magát a befogadást. Ám a liberális paradoxon e változatának ellenében szóló számos érv mellett, mind az európai társadalom alapvető kozmopolitizmusára, mind pedig az ezen értékek tartósságára vonatkozó feltevés igencsak megkérdőjelezhető. Ez nemcsak a német társadalom hangadó többsége által elfogadott értékek, mondjuk, 1938 és 1968 közötti változásából nyilvánvaló, de akár a magyaréból is, amelyben az államszocializmus keretei között végrehajtott ipari modernizáció a korábban domináns rendies, fajvédő szemléletet húsz év alatt marginális szerepbe száműzte – mindenféle migráció nélkül. Egyáltalán nem világos tehát, mik azok a domináns értékek, amelyeket a migránsok veszélyeztetnének. Ez az álláspont végső soron kevésbé különbözik attól a nyíltan társadalomtervező, a társadalom etnikai összetételébe aktívan beavatkozó politikától, amelyet mostanáig egyes kelet-ázsiai és arab-öbölbeli államok (pl. Szingapúr, Egyesült Arab Emírátságok) képviseltek, és

amelynek nyílt formája a II. világháború utáni Európában mostanáig elfogadhatatlan volt, jelenleg azonban az európai szélsőjobboldal egyes erői, így a magyar kormány ideológiájának része lett.

Migráció és kozmopolitizmus

A migráció tehát ma általánosságban a küldő és a fogadó oldalon is inkább a nacionalista ideológiákat erősíti. Természetesen számtalan olyan vetülete van azonban, számtalan olyan egyéni élettörténetet és élményt produkál, amely viszont a kozmopolita világfelfogást erősíti. A kilencvenes évek diaszpórairodalma e tekintetben, mint említettem, az identitásválasztás kötöttségei alól való felszabadulást emelte ki. Azóta a világ hatalmi és jövedelmi viszonyainak eltolódása nemcsak az alacsonyan képzett migránsok újabb tömegeit indította el útjukon, hanem azt is eredményezte, hogy a korábban csak a nyugati országokra jellemző magasan képzett elitmigrációk különböző formái kiterjedtek a több százmilliós indiai, kínai, koreai, brazil középosztályra is. Ezek a migrációk elsősorban még mindig Nyugatra irányulnak, de ma már indiai és kínai multinacionális cégek mérnökök és menedzserek százazreit küldik Afrikába, Délkelet-Ázsiába, Latin-Amerikába, a Közel-Keletre és Kelet-Európába is. Ahogy közelebbi kapcsolatba kerülnek a számukra szokatlan életmódokkal, úgy ver lassan gyökeret egy részükben az, amit Ulf Hannerz „együttérző kozmopolitizmus“-nak nevez: a képesség nem pusztán arra, hogy értékelni tudják a számukra korábban idegen örömeket, hanem arra is, hogy mások szempontjából szemléljék a világban végbemenő folyamatokat. Hasonló a helyzet a diákmigrációval. Miközben évente még mindig diákok százazrei indulnak útnak Ázsiából Amerikába és Európába, a legnagyobb nemzetközi diákszervezet, az AIESEC által a világ szegényebb részeire közvetített diákönkéntesek között ma már a kínaiak vannak a legtöbben. Az legtöbb önkéntes úgy tér vissza Oroszország, India vagy Afrika falvaiból vagy városi szegénynegyedeiből, hogy nemcsak helyi lakosokhoz, de más országokból érkezett, így nyugati önkéntesekhez is erős érzelmi kapcsolatok fűzik, amelyek a komfortzónájukon messze kívül eső közös élmények hatására jönnek létre.

Az együttérző kozmopolitizmus a befogadó országokban is jelentkezhet, ott is, ahol a nacionalista reakciók egyébként dominálnak. Magyarországon, ahol Kínával ellentétben nem terjed sem a belföldi, sem a nemzetközi önkénteskedés divatja, úgy tűnik, a menekültek tömeges megjelenése, Giorgio Agamben kifejezésével a „puszta étellel” való szembesülés sokaknak katartikus élményt jelentett, és a humanizmus ritkán látott dimenzióját mozdította meg. A kitörő segítőkészség azt sejteti, hogy a befelé forduló, nacionalizmusra szocializált magyar társadalomban a segítségre szoruló idegen látványa – Feischmidt Margit kolléganőm kifejezésével – egy humanitárius cselekvés iránti elfojtott vágyat szólított meg.

Ez a kettősség nyomon követhető abban is, ahogy a jelenlegi európai menekültkrízist a kínai nyilvánosság fogadta. A kínai híradások nem foglalnak állást a krízis humanitárius és, mondjuk így, biztonságpolitikai interpretációi között. A közvélemény interneten olvasható reakciói viszont polarizáltak. Egy részük, a domináns nacionalista narratíváknak megfelelően, kárörvendő: úgy kell a nyugatnak, miért avatkozott be Szíriában, annál jobb Kínának. Egy másik a Kínában is egyre inkább elterjedt muzulmánellenes nézetekkel azonosul, és a migránsok internálását követeli. A menekültekkel való együttérzés talán mégis a legelterjedtebb, és ez azért is jelentős, mert Kína nem írta alá a genfi konvenciót, tehát nem ismeri el az egyetemes jogot a menedékre. A számomra legreményteljesebb megnyilvánulás egy fiatal kínai üzletemberé, aki a nemrég életre hívott befektető-bevándorló program keretében települt Magyarországra, hogy fiának egészségesebb életkörülményeket és jobb, kreatívabb, szabadabb oktatást biztosítson. (Igen!) Bár barátai közül sokan furcsállták választását, ő jól érzi magát kertes budai villájában, és buzgón tanulmányozza a magyar borokat. Ez önmagában megfelel annak a karikatúrisztikus képnek, amely a kozmopolitizmust lényegében a vagyonosok, jelen esetben a kormányok által szívesen látott elitmigránsok szórakozásának tekinti, aminek nincs sok köze a szegényebbekkel való szolidaritáshoz. Ez a fiatal üzletember azonban, ha nem is aktívan szolidáris a választott hazája által elutasított menekültekkel, azért elszorítottan és kínosnak tartja a kormány gyakorlatát. Több Magyarországon fölnőtt fiatal kínai pedig aktívan is segítette a menekülteket.